‘De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw’

Arie Jan Gelderblom

bron

Arie Jan Gelderblom, ‘De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw.’ In: Arie Jan Gelderblom, *Mannen en maagden in Hollands tuin. Interpretatieve studies van Nederlandse letterkunde 1575-1781.* Amsterdam, 1991, p. 78-93.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/geld008maag01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

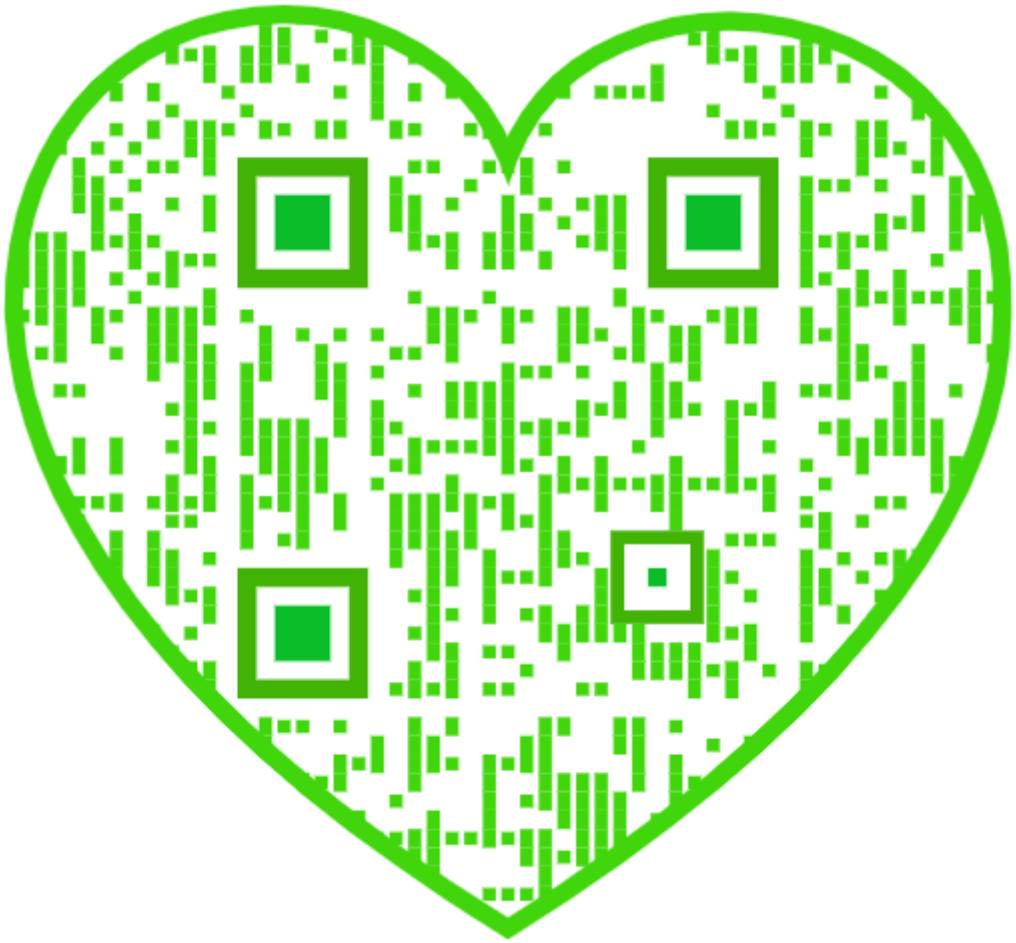

Amsterdamse stedemaagd op waterkoets. Gravure van A. Blotelingh bij de stadsbeschrijving door T. van Domselaar. Gemeentearchief, Amsterdam.

De maagd en de mannen

Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw

In Joan Blaeus grote atlas *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare beschrijvingen* van 1652 staat in het hoofdstuk over Dordrecht een gedicht van Jacob Lescaille afgedrukt:

> O herelijke MAAGD! Vorstin der ed'le steden
> Van 't machtig Holland, bron van wijsheid, die de rede
> Uw plaats geeft, als gij 't woord 't eerst van uw' zust'ren doet.
> O moeder van de deugd, van kunst en hoge moed!
> Beschutster van het land, verwinster in het strijen,
> Vreemaakster in geschil, en pronk der oude tijen,
> Sieraad der graven, en vertoonster van haar pracht,
> Bewaarster van het recht, schat van des oorlogs kracht.
> Hoe blaakt mijn ziel, om u, naar uw waardij, te prijzen!
> Maar wie kan u de eer, die gij verdient, bewijzen? (Blaeu 1966 I: fol. ij A2 d) [1]

De gebruikers van de atlas in 1652 zullen weinig moeite hebben gehad, evenmin als poëzielezers van dit moment, de aangesproken maagd te identificeren als een stad. Inderdaad, Lescaille bezingt Dordrecht, de oudste stad van Holland, wier afgevaardigden in de Staten het eerste recht van spreken bezaten (regel 3). Een dergelijke identificatie (vrouw = stad) kan kennelijk zonder moeite tot stand komen, hoewel de twee afzonderlijke termen strikt genomen qua betekenis nogal van elkaar verschillen: een vrouw is een levend menselijk individu, een stad een levenloos conglomeraat van, onder meer, gebouwen en instellingen. Maar de stad, weten we, kan tot vrouw worden door een metaforisch procédé van personificatie. Behalve in de literatuur opereert dit ook in de beeldende kunst. Het aantal gebeeldhouwde en geschilderde stedemaagden is legio.

De vanzelfsprekendheid waarmee we een vrouw als deze interpreteren als een stad is echter niet probleemloos. Waarom mag de ene maagd wel een stad personifiëren en de andere niet? Literatuur en beeldende kunst kennen talloze maagden die nimmer een stad voorstellen. Vondels drama *Maagden* alleen al heeft er elfduizend en een. Waarom is het niet aannemelijk dat Ursula en de haren een uitbeelding zouden vormen van Keulen en elfduizend andere steden, maar denken we bij Lescailles maagd onmiddellijk aan een Hollandse stad?

1 In dit hoofdstuk is de spelling van de historische citaten gemoderniseerd.

In de eerste plaats speelt uiteraard de context waarin het gedicht zich bevindt een zekere rol. De plaats in een beschrijvend hoofdstuk van een atlas maakt een geografische interpretatie al zeer waarschijnlijk. Vervolgens biedt de dichter als personalia tal van topografische en historische gegevens aan die op deze bepaalde stad slaan en zo de identificatie ondersteunen. Maar tenslotte durven we onze uitleg ook te geven doordat we weten dat er teksten bestaan waarin een vrouw en een stad identiek *mogen* zijn. In een drama is zoiets *not done* zonder nadere uitleg, maar de conventies van bijvoorbeeld een stededicht bevorderen juist de personificatie stad = vrouw. De bijbehorende retorische figuren van aanspreking en ondervraging door de dichter of van het persoonlijk spreken door de stad verhevigen de levendmaking. Het gemak waarmee we dit allemaal herkennen en beamen is voornamelijk te danken aan onze kennis van de literaire traditie. Als het ware automatisch maken we een keuze uit de eeuwenoude modellen van de genreleer: in het stededicht mogen we de maagd een stad laten zijn. Een oude maar levenskrachtige code en een lange traditie van intertextualiteit, waarin steeds weer nieuwe teksten over steden elementen en conventies van oudere teksten wisten te assimileren, hebben onze uitleg gestuurd. Voor de picturale kunst is, mutatis mutandis, eenzelfde betoog te formuleren.

Toegegeven, deze interpretatie maagd = stad is buitengewoon waarschijnlijk, te meer omdat ermee recht wordt gedaan aan het referentiële aspect van literatuur. De tekst geeft nu namelijk een uitbeelding van iets dat in de werkelijkheid bestaat. Lescaille dicht over de reële stad Dordrecht. Maar heeft zo'n uitleg daarmee het alleenrecht verdiend?

Vanuit de semiotiek van de literatuur is er in de laatste decennia met klem op gewezen dat literatuurwetenschappers niet zouden moeten zoeken naar de 'ware' betekenis of naar telkens weer nieuwe betekenissen van teksten, maar dat zij zouden moeten streven naar een beter inzicht in de procédés waarmee gebruikers betekenissen aan teksten toekennen (Culler 1981: passim). Een vrij gangbaar procédé is hierboven gedemonstreerd: we interpreteren een vrouw in stededichten als een personificatie en beschouwen haar als een representatie van een mogelijke werkelijkheid, namelijk een stad. Een dergelijke rechtstreekse referentie noemen we een *denotatie*. De denotatie geeft haar in het hier gebruikte voorbeeld de meest waarschijnlijke betekenis: Lescailles maagd is de stad Dordrecht.

De semiotiek onderscheidt echter naast de denotatie ook de *connotaties*: veel implicietere tweede (en volgende) betekenissen, die overigens niet vaag of willekeurig zijn en in een tekst systematisch in onderlinge samenhang kunnen worden opgespoord (Van Luxemburg e.a. 1983: 59). De connotaties stemmen evenwel op het eerste gezicht niet altijd overeen met de denotaties. De wederzijdse betekenissen kunnen botsen. De heersende premisse dat een literair kunstwerk een eenheid is, waarbinnen alles met alles samenhangt en inwendige tegenspraak is uitgesloten, maakt dat we bij een dergelijk conflict automa-

tisch kiezen voor de denotatieve betekenis, om tegelijkertijd de daarmee eventueel strijdige betekenis van de connotaties te veronachtzamen. Pas door de eenheidsconceptie los te laten en te durven accepteren dat teksten verschillende, zelfs strijdige, betekenisvelden tegelijkertijd kunnen bevatten, zijn we in staat de veelheid van connotaties fundamenteel te analyseren. Toegelicht aan Lescailles lof van Dordrecht in de atlas van Blaeu kan dat als volgt verlopen. Er is een maagd, die de stad Dordrecht denoteert. Tevens heeft zij, als maagd, de connotaties 'vrouwelijk', 'ongehuwd', 'kuis' en 'rein'. Het gehele gedicht door wordt haar vrouwelijkheid benadrukt. Zij heeft ook nog zusters (regel 3) en zelf is zij moeder (regel 4). Deugd, kunst en hoge moed zijn haar kinderen. Het genoemde moederschap roept de vraag op hoe zij van maagd moeder heeft kunnen worden. Welke mannelijke partners heeft ze gehad? Het antwoord wordt niet exact gegeven, maar wel zijn er in de tekst bepaalde mannen expliciet aangeduid. Het gedicht spreekt namelijk van de graven van Holland (regel 7), wier sieraad zij is en wier pracht zij vertoont, en van de dichter, wiens ziel blaakt om haar naar verdienste te prijzen. In de formuleringen is in ieder geval de connotatie aanwezig van een zekere verliefde genegenheid van mannen jegens deze vrouw. Ziehier een in de tekst gevonden betekenisveld 'vrouw met amoureus gestemde mannen'. Bij eerste lezing zijn we geneigd het over het hoofd te zien, omdat het ogenschijnlijk botst met die overduidelijke denotatieve betekenis 'de roem van Dordrecht'. Maar toch is het er, aantoonbaar, en het verdient een nader onderzoek.

Op dit punt kan de kritiek klinken dat de dichter Lescaille deze extra betekenis er beslist niet bewust heeft ingestopt, of dat de poëzie (zeker die van de zeventiende eeuw) zich dusdanig automatisch van zulke personificaties bedient dat deze niet méér zijn dan clichématige betekenisloze technieken, of dat onze analyse oudere teksten uit hun historische context haalt door er zulke 'moderne' categorieën als man-vrouwrelaties op toe te passen. Als antwoord hierop is te formuleren dat een bewuste bedoeling van de dichter (zo we die al kennen) tamelijk irrelevant is voor de uitleg van zijn poëzie: 'The meaning of a work of art is not exhausted by, or even equivalent to, its intention. As a system of values, it leads an independent life' (Wellek en Warren 1963: 42). Voorts kunnen we vaststellen dat veelgebruikte poëtische onderdelen die tot clichés worden, daarmee allerminst aan betekenis inboeten. Het tegendeel is zeker zo goed te verdedigen: ze blijven als clichés juist zo bruikbaar doordat ze nog altijd zo geladen zijn met betekenis. Een hedendaags auteur als Gerard Reve heeft dit altijd verdedigd en toegepast (Reve 1986: 69–71). Wat de historische context betreft, tenslotte: het is beslist mogelijk en legitiem om gedichten van meer dan driehonderd jaar geleden te onderzoeken op aanwezige betekenisvelden, zelfs als we mogen aannemen dat de dichter en zijn tijdgenoten zich niet bewust waren van dat wat wij nu aantreffen. Waarom zouden we woord- en betekenisvelden die we vinden *niet* mogen afbakenen? Waarom zouden we geen ketens van associaties mogen volgen door de tekst? Dat

kan geldige interpretaties opleveren, zelfs als die lijken te botsen met de eerste, meest waarschijnlijke, uitleg. Het gaat er hier namelijk niet om, na te gaan hoe een bepaalde van tevoren gegeven historische realiteit in teksten weerspiegeld wordt, of hoe een dichterlijk bewustzijn zich weet uit te drukken in poëzie. Het gaat er hier om welke betekenissen door de teksten zelf mogelijk worden gemaakt. Om uit te leggen hoe dat in z'n werk gaat, is eerst een schets nodig van de structuralistische betekenisleer.

De twintigste-eeuwse theorievorming over taal en betekenis heeft buitengewoon veel te danken aan het werk van Ferdinand de Saussure (1857–1913), wiens *Cours de linguistique générale* in 1916 postuum door leerlingen werd uitgegeven. Binnen het bestek van dit artikel zijn vooral De Saussures opmerkingen over het taalteken van belang. Hij toonde de onjuistheid aan van de wijdverbreide opvatting dat de taal een verzameling 'namen' zou zijn voor buitentalige 'dingen', of een verzameling woorden die buitentalige preëxistente betekenissen zouden weergeven (Mooij 1983: 39–59). De Saussure omschreef het taalteken als een eenheid van twee psychische grootheden, namelijk een akoestisch beeld en een mentaal begrip, 'une image acoustique' en 'un concept', oftewel een *signifiant* (betekenaar) en een *signifié* (betekenis). De relatie tussen de twee is arbitrair, berust op conventie en niet op een intrinsieke overeenkomst. Het taalteken heeft als zodanig geen waarde, het krijgt zijn waarde pas binnen het taalsysteem in oppositie tot andere taaltekens. Betekenis, dat wil zeggen de betekenisinhoud van een klank, wordt bepaald door de verschillen en overeenkomsten in de relaties van deze klank met andere klanken. Deze relaties van taaltekens vormen samen de zeer verfijnde structuur van de taal (Van Luxemburg e.a. 1983: 50–53 en Mooij 1983: 45–48). Het taalsysteem is eigenlijk een systeem van onderlinge verschillen: 'Un système linguistique est une série de différences de sons combinée avec une série de différences d'idées' (geciteerd door Mooij 1983: 46). Op grond van deze overwegingen kwam De Saussure tot de originele gedachte dat noch de klank, noch de betekenis afzonderlijk kunnen bestaan. Sterker: betekenissen zijn voor hun bestaan afhankelijk van de betekenaars. Er is dus niet zoiets als een platonische ideeënwereld, een reservoir van preëxistente betekenissen die ooit in woorden 'gevangen' zouden kunnen worden, maar alle betekenissen ontstaan pas in en met de taalklank. Niet de betekenis is primair, maar de betekenaar; niet de *signifié*, maar de *signifiant*.

Het structuralistische model dat De Saussure had ontwikkeld voor een analyse van taal en betekenis, is vooral in Frankrijk toegepast op niet-talige verschijnselen, zoals de mode (door Barthes) of maatschappelijke conventies in primitieve culturen en de structuur van mythen (door Lévi- Strauss). Een structuralistische benadering van literatuur, in de jaren dertig krachtig gepropageerd door de Tsjechische structuralisten, vindt op dit ogenblik haar aanhangers vooral in Frankrijk en de Verenigde Staten. In recente studies van Culler (*Structuralist poetics*, 1975; *The pursuit of signs*, 1981) wordt de structuralistische

literatuurwetenschap kritisch besproken en met tal van voorbeelden toegelicht. Van Luxemburg, Bal en Weststeijn karakteriseren in hun *Inleiding in de literatuurwetenschap* (1983: 50–53) de structuralistische analyse van literatuur met een aantal hoofdkenmerken. Ten eerste is er een voorkeur voor een beschrijving van het literaire werk in termen van *relaties* tussen de verschillende lagen die in dat werk te vinden zijn: de fonologische, de metrisch- ritmische, de syntactische en de semantische laag. Men denke hier bijvoorbeeld aan de relatie tussen rijm en betekenis. Ten tweede maakt men graag beschrijvingen in termen van *binaire opposities*: relaties tussen onderdelen of thema's die een overeenkomst paren aan een tegenstelling. Voorbeelden van thematische binaire opposities zijn: goed en kwaad; licht en donker; mannelijk en vrouwelijk; cultuur en natuur. Ten derde valt er een sterke nadruk op *intertextualiteit*, dat wil zeggen op de relaties van literaire werken met andere teksten, met de literaire traditie of met de cultuur in het algemeen. De structuralistische literatuurwetenschap kan tenslotte ook de *structuren van de literaire communicatie* bestuderen om een antwoord te vinden op de vraag via welke denkprocessen we aan literaire teksten betekenis toekennen.

Naast de literatuurwetenschap is er nog een tak van wetenschap die zich uitdrukkelijk richt op het onderzoek van betekenisgeving in teksten: de psychoanalyse. De klassieke richting hiervan hanteert een omvangrijk begrippenapparaat dat geconcipieerd is door Sigmund Freud. Tijdens een behandeling analyseert de psychoanalyticus de gesproken associatieve teksten van de analysant, teneinde op het spoor te komen van onbewuste psychische conflicten. Een der uitgangspunten daarbij is de opvatting dat er geen ‘natuurlijke’, ‘vanzelfsprekende’ of ‘uniek-ware’ woordbetekenissen bestaan, maar dat betekenisvorming steeds afhankelijk is van de plaats van een taalteken in de zin, of ruimer: van de context zoals die blijkt uit het verhaal van de analysant. Er kunnen zich bovendien in dromen en associaties de verschijnselen van verdichting en verschuiving voordoen: een term kan meer dan een betekenis dragen en een futiel detail kan de plaats innemen van een belangrijke betekenis. Het onderscheid tussen letterlijk en figuurlijk taalgebruik wordt in de psychoanalyse niet gerespecteerd; integendeel: tijdens een analyse blijken juist in figuurlijke formuleringen dikwijls zéér letterlijke betekenissen te zijn vervat.

Reeds vanaf de tijd van Freud zijn psychoanalytische uitgangspunten en technieken gebruikt bij het interpreteren van literaire werken. De gebruikelijke methode is dat men een bepaald door Freud beschreven onbewust conflict probeert terug te vinden in een literair kunstwerk. Vaak worden daarbij tevens conclusies getrokken die de persoonlijkheid van de auteur betreffen; biografisch materiaal kan dan dienen om de uit het oeuvre afgeleide hypotheses te ondersteunen. Ook de omgekeerde redeneertrant komt voor: uit wat men weet van het leven van een schrijver construeert men een Freudiaans complex, dat vervolgens wordt teruggezocht in het literaire werk. Op deze wijze zijn er talloze interpretaties geleverd

van (het oeuvre van) Shakespeare. In het algemeen is dit soort onderzoek niet vrij van een zekere dosis inlegkunde en vrijblijvendheid. Voor de oudere Nederlandse letterkunde valt hier de aanzet te signaleren die Rens in 1979 heeft gegeven tot een psychoanalytische uitleg van de drama's van Vondel. Rens meent bij Vondel een Oedipuscomplex aan te treffen. Op zijn werkwijze is methodologische kritiek geleverd door Van Alphen (Rens 1979; Van Alphen 1983).

Met name in Frankrijk is de psychoanalytische benadering van literatuur zich gaan bedienen van structuralistisch- taalkundige uitgangspunten. Er zijn twee richtingen te onderscheiden in deze 'psychokritiek', die zich baseren op de theorieën en methoden van respectievelijk Charles Mauron (1899–1966) en Jacques Lacan (1901–1981). Beide stromingen onthouden zich van het gebruik van biografica als bewijsmateriaal. De literaire teksten zelf vormen het enige object van onderzoek. De literatuurtheoreticus Mauron ontwikkelde een methode om de 'obsederende metaforen' in het werk van een auteur op te sporen en uiteindelijk te geraken tot de structuren van de 'persoonlijke mythe' van de schrijver (Hutcheon 1984). Hijzelf bestudeerde onder meer de toneelstukken van Racine. Corneilles comedies en tragedies zijn in Mauroniaanse zin geanalyseerd door de Nederlander Verhoeff (Verhoeff 1978 en 1982).

De andere richting binnen de psychokritiek is ontstaan uit de herformulering van een aantal Freudiaanse principes door Jacques Lacan. Deze psychoanalyticus heeft buitengewoon sterk de nadruk gelegd op het talige karakter van psychische processen en structuren. Zo toont hij bijvoorbeeld aan dat het menselijk subject pas werkelijk ontstaat bij het binnenkomen van de individuele mens in de vooraf bestaande symbolische orde van de taal. Het ontstaat dóór de taal, op het ogenblik dat de taal het besef teweegbrengt dat individu en buitenwereld niet samenvallen, zoals in de voorafgaande symbiotische fase van het kind met de moeder nog het geval was. Het subject, zegt Lacan, brengt de taal niet voort, maar deze veroorzaakt het subject (Mooij 1983: passim, i.h.b. 128). In ditzelfde proces laat Lacan het onbewuste ontstaan, dat eveneens talig is. Het is een tekst in taal en zal zich (in dromen, versprekingen, omissies) ook weer *als taal* manifesteren. Lacans theorie van het taalteken bouwt voort op De Saussure, maar legt veel meer dan deze de nadruk op de rol van de gearticuleerde context van termen voor het ontstaan van betekenisssen.

Lacaniaanse literatuuronderzoekers zullen er steeds van uitgaan dat zij symptomen van onbewuste processen kunnen aantreffen in grotere structuren van taaltekens. Hun uitgangspunt is intertextueel: betekenis van teksten ontstaat pas in de relatie met andere teksten. Hierbij zijn de betekenaars van eminent belang. Niet de *signifiés* zijn primair, maar de *signifiants*. Het gaat erom ketens van betekenaars op te sporen, de 'chaînes signifiantes', die de betekenisvelden afbakenen en daar vorm aan geven. Een uiterst krachtig betekenisvormend element is de metafoor, die door Lacan gelijkgesteld wordt met het Freudiaanse begrip

verdichting. Metaforen zijn geen loze of afgesleten stijlfiguren, maar juist sterke samenballingen van betekenis. Een van de technieken om die betekenis te leren kennen is het lezen van de metafoor in dubbele zin: als metaforische uitdrukking van een letterlijke wereld (in ons voorbeeld: de maagd is de reële stad Dordrecht) en als een letterlijke weergave van een metaforische wereld (de maagd is een heuse vrouw). In het laatste geval treden de *signifiants* in al hun letterlijkheid op de voorgrond. Wat er daarbij gaat gebeuren met de betekenis van de tekst valt nog niet te voorspellen. Betekenissen bestaan immers niet van tevoren, ze ontstaan pas door het onderlinge 'spel' van de taaltekens, in de articulatie binnen de structuur van de taal. Daarbij spelen ook allerlei series van connotaties een rol. Lacaniaanse psychokritiek streeft ernaar dit proces te analyseren, om de metaforische werkelijkheid van literaire teksten te onthullen en er de 'onbewuste retorica' van te beschrijven (Mooij 1983: 94).

Welke mogelijkheden bergen deze uitgangspunten in zich voor het onderzoek van historische literaire teksten? Dit hoofdstuk wil proberen die vraag met een uitgewerkt voorbeeld te beantwoorden. Maar voor het zover is, dient eerst te worden besproken welk materiaal zich het best voor onderzoek leent. Het is niet wenselijk één willekeurige tekst zonder meer als object te kiezen. De structuralistische betekenistheorie wijst namelijk op het belang van een afgebakend corpus van verscheidene samenhangende teksten als onderzoeksobject (Culler 1975: 20–31). Betekenis wordt gegenereerd in het onderlinge samenspel van de taaltekens; hoe meer verband er bestaat tussen de te onderzoeken teksten, des te meer betekenisproduktie mogen we verwachten.

Welke samenhang is dan bepalend voor het onderzoekscorpus? De Mauroniaanse psychokritiek kiest de schrijver als norm: wat door één persoon is geschreven, vertoont *eo ipso* voldoende coherentie. Zonder dit te willen bestrijden kunnen we voor de literatuur van renaissance en classicisme nog een andere mogelijkheid postuleren, namelijk de samenhang op grond van thematische overeenkomst. Deze literatuur kent immers duidelijke conventies die bepalen in welke genres en op welke wijze de te behandelen onderwerpen aan de orde mogen komen. Bepaalde onderwerpen impliceren bepaalde inhoudelijk én formeel samenhangende soorten teksten, die zich bedienen van een vaste voorraad stilistische figuren. Bovendien garanderen de traditionele en alom toegepaste technieken van translatio en imitatio dat er binnen de tekstsoorten bij de produktie van nieuwe specimina een voortdurende assimilatie van bestaand literair materiaal plaatsvindt. Wanneer we onze teksten kiezen op basis van thematische overeenkomst, dan is aldus de intertextualiteit binnen het corpus van onderzoek gewaarborgd. Tevens zal dit thema ook de begrenzing van het materiaal aangeven: wat niet onder het op traditionele wijze uit te beelden thema valt, wordt niet in het onderzoek betrokken.

Vanuit psychoanalytisch gezichtspunt zijn de talrijke herhalingen van stijlfiguren en motieven in de teksttradities van de zeventiende en achttiende eeuw bijzonder interessant. Sinds Freud weten we namelijk dat symptomen van onbewuste conflicten zich voor kunnen doen als eindeloze herhalingen van handelingen en uitspraken. Het is wellicht lonend te onderzoeken of herhalingspatronen in literaire teksten zich als dergelijke symptomen laten lezen.

Het materiaal dat thans ter demonstratie aan de orde komt, is dus bijeengeplaatst op grond van een thematische overeenkomst. Het is een kleine greep uit teksten over stedemaagden en steden, vergaard uit stadsgeschiedenissen en -beschrijvingen, atlassen en verzamelbundels van afzonderlijke auteurs. Ook uit teksten over het leven op het land, bijvoorbeeld hofdichten, konden treffende passages met lofprijzingen van steden worden gelicht. Wat hier volgt is slechts een fractie van wat er bij intensief zoeken te vinden zou zijn. Toch zal ook nu al het portret van de maagd, door Lescaille reeds in hoofdlijnen voor ons geschetst, worden ingetekend met overduidelijke details. Nader onderzoek zal meer bijzonderheden kunnen opleveren, maar een essentiële verandering van het beeld is daarbij niet te verwachten. Waar gaat het om? Hiervoor bleek al dat zich in het stededicht betekenisverdichting voordoet: de stedemaagd is stad en vrouw; deze vrouw vindt mannen tegenover zich en activeert allerlei sexuele connotaties. Het nu te beschrijven onderzoek heeft zich met name gericht op dit complex van sexuele termen. De betekenaars in de metaforische uitdrukkingen worden zo letterlijk mogelijk gelezen. De gevonden ‘chaîne signifiante’ wordt gecombineerd met de aangetroffen connotaties. Welke betekenissen komen er naar de oppervlakte?

In Pontanus' *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam* is een gedicht van H. Junius afgedrukt, waarin de stad zelf haar vrouwzijn met nadruk poneert en tegelijkertijd verwijst naar de mannen op wie zij indruk maakt:

> [Ik ben] vrouw boven alle steden,
> Tot een prikkel van lof voor mijn prijzers idoon (geschikt, uitnemend, AJG). (Pontanus 1614: 15)

Waarschijnlijk is het voor hen dat deze vrouw, door Vondel een keizerin genoemd, zichzelf opendoet. Laten we proberen Vondels woorden op hun letterlijkst te lezen:

> Aan d' Amstel en het IJ, daar doet zich heerlijk open
> Zij, die als keizerin de kroon draagt van Europe. (Vondel z.j.: 44)

Letterlijk: zich opendoen? Voor wie het nog duidelijker wil zien volgt hier opnieuw een citaat uit Pontanus' *Historische beschrijvinghe*. Het zijn zijn eigen woorden in de opdracht van het boek aan de Amsterdamse bestuurders: ‘Alwaar nu UE's stad van Amsterdam met een wijde schoot haar (zich, AJG) tot de koophandel der ganser wereld opent’ (Pontanus 1614: *2 verso). Plastischer kan het nauwelijks. Deze vrouw opent haar schoot omdat ze verlangt naar sexuele omgang. De ‘koophandel’ moet haar bevruchten. Ook Vondel refereert aan sex wanneer hij schrijft over de Amsterdamse handel. In een gedicht op de Beurs verbindt hij het maken van winst met de coïtus van Jupiter en Danae. De oppergod had zich voor die gelegenheid gemetamorfoseerd tot een regen van goudstukken:

> Jupijn daalt met een gouden regen
> In uwen schoot van boven neer;
> En ieder zegen smaakt naar meer.
> Wat gij omhelst gedijt tot zegen.
> (Vondel 1630: 551; Vondel z.j.: 78)

Letterlijk: elke omhelzing, elke sexuele zegen, smaakt naar meer. De Beurs, pars pro toto voor Vrouwe Amsterdam, is sexueel niet te verzadigen. Jan Krul specificeert in *'t Palleys der Amstel- goden* van 1636 wat ze allemaal in zich opneemt bij de paring. Haar minnaars zijn de vreemde handelaars en zeelui:

> Haa! wat stort er menig vloot
> Grote rijkdom in uw schoot,
>
> (…)
>
> Rep je, hier is geld te winnen,
> Sipkje Sieuwers die is binnen,
> Met een volgeladen last
> Diep van kiel en hoog van mast.
> Los de waren, breng ze elders,
> Draag op zolders, rol in kelders,
> 't Ooster zaad, het Franse nat
> Uitgebannen in een vat.
> Noordse stokvis, ruige masten,
> Ingebracht van Noordse gasten.
> Pruis'se rogge, teer en vlas,

Menigte van hout en was.
Schots en Engels brengen waren
Waar ons landen wel mee varen,
Lakens, baaien, lood en tin
Slepen deez' de IJstroom in.
't Rijke Oosten, 't volle Westen
Zijn voor Amsterdam ten besten.
Bruine peper, nagel, kruid,
Levert ons Oostinje uit.
Spanje olie en rozijnen,
Zoete vijgen, zoete wijnen,
Suiker, olie, specerij,
Overvloed van lekkernij.
Grote winkel vol van waren,
's Burgers rijkdom, 's lands welvaren
Zijt gij, overgrote stad
Vol van nering, rijk van schat. (Krul 1636: 8–10)

Vreemde zeelui in een havenstad dragen overigens in zeventiende-eeuwse teksten ook zelf al tal van sexuele associaties met zich mee. De theoreticus Scaliger waarschuwt de auteurs van lofdichten op handelssteden al in 1561. In zijn bespreking van het genre *emporicum* (lof van handelsstad en stapelplaats) in *Poetica* III: 120 vermeldt hij de van pas komende topen: ‘Dichtbij zee, dat betekent rijkdom door een gunstige ligging. Ver van zee, dat is ver van gevaren en ondeugden. Want het geschiedt maar zelden dat wegens het samenkomen van allerlei reizend volk de goede zeden niet worden aangetast’ (Scaliger 1964: 166). Ook de mannen zijn dus uit op sexuele avonturen; na gedwongen onthouding tijdens de lange zeereis gaan ze de wal op om ‘in kroeg, in kuf, in kot, of somtijds in de stoepen’ de ‘hoerenliefde zot’ te zoeken (Bredero 1975: 172). De dichter Hendrik Laurenszoon Spiegel heeft dat volkje zien rondlopen. De lading was gelost; nu stonden vertier en plezier op het programma:

Hier komen dikwijls tseffens zoveel blanke zeilen
Als dagen zijn in 't jaar, 't weekgrondig IJ bepeilen.
Deez' lost en laadt men snel, die van de luwe ree
Weer voor de derde week gaan naar de rijke zee.
Dit veel vertieren doet woelig en welig leven
Al 't volk, tot koopmanschap en zeevaart heel begeven.

Geruster leeft de herder bij zijn vee op 't veld
En derft de buik-kwel-lekker spijs en 't kwellijk geld.
Ontellijk is de waar. Wie kan 't volk overhalen (precies vermelden, AJG)
Die hier 's lands nooddruft al, beurtswijs brengen en halen?
Roô boter brengt de Fries, de Noorder boer meest kaas,
De Keulnaar lekker wijn, en haalt verscheiden aas,
d'Onduitse Rus talk, traan, huiden, bont voor eêlen.
De woeste Noorman stokvis, kanthout, masten, delen.
De Pruiser kerel rogg', was, vlas, as, teer en hout.
De Schotse koopman wol, lood, vellen en kersaaien,
d'Engelsman loos schaft bier, fijn laken, tin en baaien.
De Nieuwe Wereld zout, hout, parelen, huid-profijt,
Oost-Indië peper, noot en bloemen, nagelen, zijd',
De Fransman luchtig deelt ons zeildoek, zout en wijnen,
De geile Spanjaard levert olie, zout, rozijnen,
Wijn, vijgen, suiker, kurk, gesteent' en specerij.
Wij geven noppig laken en veel kramerij,
Ook zuivel, vette haring, zoute vis, fijn linnen
Van buitenlands gewas: 't verwisselen doet winnen. (In Pontanus 1614: 275–276)

Geilaards, luchtigaards, woestelingen en vele anderen: de stedemaagd heeft een ruime keus aan partners. Ja, ze wordt zelfs ‘dartel, door zoveel keurs’ (Vondel 1929: 425) en weet van geen ophouden. Wat dat betreft is ze overigens een èchte vrouw. Want als we Scaligers *Poetica* (III: 14) raadplegen over het wezen van de vrouw lezen we: ‘Immers, dit vrouwelijk geslacht is volstrekt niet te verzadigen. In zijn begeerten kan het niet tevreden worden gesteld; nooit kan het volledig vervuld worden’ (Scaliger 1964: 97). Sommige geleerden in de renaissance brengen dan ook de naam van het vrouwelijk schaamdeel *vulva* etymologisch in verband met het werkwoord *volo* (= willen) (Maclean 1980: 40, naar Bonacciuoli).

Zonder gevolgen blijven deze bedrijvigheden natuurlijk niet, voor de vrouw zelf niet en voor de mannen evenmin. De vrouw raakt door de vreemdelingen bevrucht en groeit uit, zwelt op in weelde en overdaad. Zij, die is ‘de wellust van Europe’, ‘zwelt door welvaart uit haar wallen, om als een bruid der koningen te brallen’ (Fokkens 1662: 12–13). Haar dikke buik doet het opgenomen voedsel door haar lichaam circuleren:

De korenschuur ben ik van 't Nederland verheven;
En als ik schatten veel opbreng tot 's lands profijt,
Recht zo geef ik ook uit voedsel tot 's mensen leven,
Louter als een buik vet, die 't zog verspreidt met vlijt,
Aan d'ander leden al. (Junius in Pontanus 1614: 15)

Maar behalve van een voorraad vet is er in die buik ook sprake van een jonge vrucht; de dikte is natuurlijk ook de dikte van een zwangerschap:

Werd overvloed *geboren* (cursivering AJG)
In enig werelddeel, 't is waar uw handel bloeit,
En vreemde vruchtbaarheid met d'uwe samenvloeit.
(Van Raesfelt-van Sytzama 1783: 75)

Van de bevruchting moest noodzakelijkerwijs een geboorte komen. De achttiende-eeuwer Claas Bruin, die de Amsterdamse kooplui in hun buitenhuizen aan de Vecht ziet zitten, zegt het als volgt:

De wereldstad aan d'Amstelvloed,
Hoe wonderlijk 't u klinkt in de oren,
Teelt koningen op schrijfkantoren. (cursivering AJG)
(Bruin 1741: 253–254)

Daar hebben we dus de kinderen die door de Amsterdamse maagd in haar moederschap op de wereld worden gezet: overvloed en koninklijke kooplui. Maar waar zijn ondertussen de natuurlijke vaders gebleven?

Een toop van *vertrekkende* zeelui is in teksten over stedemaagden niet of nauwelijks te vinden. Zelden of nooit horen we hoe ze veilig naar hun thuishaven terugkeren, of hoe ze met hun handel een flink winstje in de wacht wisten te slepen. We weten dat ze hebben gecoïteerd met de stedemaagd, maar daarna verdwijnen ze spoorloos uit de teksten. [2] Wat er is gebeurd laat zich alleen maar vermoeden, namelijk dat ze na de bijslaap compleet verzwakt zijn achtergebleven. Immers, de bijslaap gold in de zeventiende eeuw als een voor mannen uitputtende activiteit. De veel geraadpleegde medicus Van Beverwyck beveelt de coïtus niet aan oude mensen aan, want die zijn er eigenlijk te zwak voor. Goede bijslapers moeten jonge mannen zijn, met veel bloed en zaad, in de kracht van hun leven (Van Beverwyck 1637 I: 160–161).

2 Slits (1990: 285) treft een enkele vertrekkende zeeman of handelaar aan in stededichten van Barlaeus.

Dat bloed en zaad, ‘vreemde vruchtbaarheid’, zijn nu evenwel afgegeven. De stedemaagd heeft ze geabsorbeerd. Het lijkt alsof de mannen van wie we niets meer horen zijn gebruikt en opgebruikt. Hendrik Schim noemt de wakkere stad Brielle een ‘Amazoon’ (Schim 1737: 5). Waren de Amazones niet een vrouwenvolk dat mannen alleen nodig had voor de voortplanting en dat zijn partners *post coitum* de dood injoeg? Wanneer we nog vreemde mannen willen achterhalen die hun plicht hebben vervuld, dan zullen we ze *in* de stad moeten zoeken; daarin zijn ze opgenomen, ingesloten in de wallen, en verzwolgen. ‘Al de machten van al wat machtig is’ liggen ‘besloten in uw grachten’, moet de tot Amsterdam naderende vreemdeling erkennen, om vervolgens van schrik in zwijm te vallen bij het besef dat hij ook zelf binnenkort geabsorbeerd zal zijn (Huygens z.j. C: 40).

Deze selectie uit teksten over steden en stedemaagden is klein, maar redelijk representatief. Welke teksten men ook kiest, telkens opnieuw zijn het sexuele metaforen waarmee de drukte van het handelsverkeer en de daaruit voortvloeiende welvaart worden uitgebeeld. Ter afsluiting van de voorbeelden volgen nu twee passages uit de *Ystroom* van Joan Antonides van der Goes, een werk waarin de sexuele connotaties van het stedelijk bedrijf buitengewoon krachtig klinken; de dichter nadert het Zeemagazijn:

> Het sta mij vrij, Vorstin, zo rijzig op de leden,
> Uw bruiloftskamers en saletten in te treden,
> Uw bruidsschat te bezien en trouwring, die alom
> Vermaard, de Zee verbond tot uwen bruidegom.
>
> (…)
>
> Maar op die voet (met veel wapentuig, AJG) beschermt de zeevaardij haar eer.
> Zeeschendenaars ontzien in 't blinkende geweer
> Te vliegen, en de roof vermeten aan te randen,
> Waaraan ze vrezen klauw en vingeren te branden.
> Aldus volgt Amsterdam de stappen van August,
> En rust zich moediger ten oorloge uit in rust.
> (Antonides van der Goes 1748: 19 en 21)

De verhouding van het zeemagazijn met de zee (als pars pro toto gelezen: van Amsterdam met de zee) is er een van bruid en bruidegom. Wie die relatie zou willen aantasten wordt beschouwd als een schender, een aanrander. Hij kan verzekerd zijn van een geduchte straf. Hoe wellustig ze ook is, hoeveel minnaars ze naast haar bruidegom er nog op nahoudt, van

ongevraagde sexuele toenadering is deze stedemaagd niet gediend. Er is maar een persoon die *in sexualibus* het initiatief mag nemen: dat is zijzelf.

We hebben nu gezien hoe in dit intertextuele complex van stedelof een sociaal-economisch proces, namelijk de stedelijke handel, wordt uitgebeeld door middel van een metaforische code van sexuele omgang. Wanneer we die code analyseren door met een Lacaniaanse techniek de beelden letterlijk te lezen, en door te zoeken naar series van connotaties, ontdekken we waar het precies om gaat: er is een vrouw, een moedermaagd, die veelvuldig geslachtelijke omgang heeft met vreemde mannen. Ze absorbeert hun kracht en daarmee de mannen zelf, om haar kinderen in overdaad te kunnen voeden. De moedermaagd is degene die sexueel het initiatief neemt. De mannen moeten willoos in haar opgaan. Doen ze dat niet, dan beschouwt zij ze als verkrachters die een hardhandige straf verdienen.

De frequentie waarmee deze beelden worden geproduceerd geeft te denken. Telkens opnieuw klinken ze als obsederende herhalingen; het is niet te ver gezocht hier symptomen in te herkennen van een fundamenteel conflict tussen mannen en vrouwen. De gangbare, openlijke opvatting in de renaissance mocht dan wel zijn dat de vrouw aan de man onderdanig was en hem diende te steunen en stimuleren met wegcijfering van zichzelf, uit de teksten over de stedemaagden valt iets geheel anders te lezen. Het is een obsessie, uit te drukken met een serie binaire opposities: vrouw-man, dat is respectievelijk krachtig-willoos, absorberend-presenterend, bedreigster-bedreigde.

In welke zin kan er, uitgaande van deze uiterst voorlopige bevindingen, verder onderzoek worden verricht? Een drietal mogelijkheden laat zich denken. In de eerste plaats zou nader psychoanalytisch onderzoek van een verantwoord corpus oudere teksten dit gesignaleerde man-vrouwconflict duidelijker in kaart kunnen brengen. De teksten zijn vrijwel allemaal door mannen geschreven en verraden een onbewuste conflictueuze kijk op de vrouw. Een nauwkeurige beschrijving van die visie is niet alleen van belang voor de psychoanalyse, maar ook voor de (kunst)geschiedenis en de literatuurhistorie. Ten tweede is er te denken aan literair tekstonderzoek, toegespitst op betekenisvorming. Hoe komt betekenis precies tot stand? Wat is daarbij de rol van metaforen en connotaties? Betekenisconflicten die aan het licht komen, kunnen als basis dienen voor tekstkritiek in de geest van het deconstructivisme. De tekstcommentaar kan dan laten zien hoe de ogenschijnlijk door een tekst aangeprezen waarden door *de tekst zelf* ook weer worden ondermijnd.

Een derde toepassingsgebied is de ideologiekritiek. Roland Barthes heeft er in zijn bundel *Mythologies* op gewezen dat de formulering van een begrip uit de cultuur (de ‘geschiedenis’, zoals hij het zegt) in termen van de natuur een universeel procédé is om een ‘mythe’ te creëren: een voorstelling van zaken waarbij tijdelijke (veelal sociaal-economische) belangen worden gepresenteerd als door God gegeven, in de schepping veran-

kerde, vanzelfsprekende feiten (Barthes 1957 en 1975). In de hierboven gebruikte voorbeelden: het handelsbedrijf in de steden dat wordt aangeprezen, is in de realiteit een sociaal-economisch proces beheerst door mannen, een vorm van *cultuur*, maar de literaire uitbeelding stelt het voor als vorm van *natuur*, een serie sexuele uitingen waarbij de vrouwen het initiatief nemen. Meestal zijn er groepen mensen aan te wijzen die belang hebben bij een dergelijke mythe.

Het hierboven behandelde materiaal is heel goed te gebruiken om een aspect van de commerciële ideologie van Amsterdam en de jonge Republiek te verduidelijken. De teksten dragen bij tot de creatie van een nationale mythe. In een periode van kapitalistische ontplooiing en koloniale expansie is de metafoor van een absorberende moedermaagd kennelijk zeer opportuun. Waarom? Omdat de expansie, in al zijn agressiviteit, er een morele dekking door krijgt. Men denke aan deze connotaties van moeders en maagden: ze zijn rein, verzorgend en alles wat ze doen staat moreel op hoog niveau. Wat de stedemaagd doet, is dus per definitie goed. Ook al slokt ze alles op, tóch heeft ze het morele gelijk aan haar zijde. Dat spreekt toch vanzelf?